УДК 316.334.4 **Н.П. Осипова,** *д-р филос. наук, професор*
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ В ПРОЦЕСІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Правосвідомість – це форма свідомості, що відбиває ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права в усьому різноманітті його суспільних зв'язків. Виконуючи функцію забезпечення втілення норм права, вона виступає своєрідним, так би мовити, пультом управління в системі правового регулювання. Ця обставина зумовлює тенденцію підвищення значущості проблем правосвідомості в процесі суспільного розвитку, до яких постійно зверталися класики світової правознавчої думки (Платон, Аристотель, Кант, Гегель) і вітчизняні правознавці (П.І. Новгородцев, Б.О. Кістяковський, М.І. Козюба, В.М. Селиванов, Ю.М. Тодика). У сучасній Україні особливу актуальність набули ті проблеми правосвідомості, що пов'язані із суперечливістю суспільного розвитку, з необхідністю подолання свавілля в суспільному житті.

Щоб виявити суспільні проблеми реалізації правосвідомості в процесі правового регулювання, є сенс звернутися до справи, яка за давністю може бути розглянута без упереджень. Мається на увазі справа В. Засулич, яка 24 січня 1879 р. здійснила замах на Петербурзького градоначальника Трепова, тяжко поранила його, а 31 березня того є року була виправдана судом присяжних Петербурзького судового округу. Після виправдувального вердикту суспільство поділилося навпіл: одні проголошували Засулич виключно злочинницею, другі вбачали в ній майже героїню. Зараз, через багато десятиліть, є очевидним, що виникла колізія, породжена викривленням правосвідомості з боку як окремих осіб, так і всіх гілок влади.

Вбачаючи ключову роль суду присяжних у формуванні правосвідомості відкритого суспільства, К. Поппер зазначав, що, виносячи рішення, присяжні приймають від імені суспільства певну формулу стосовно фактичного явища, тобто формулюють базисне висловлення, смисл якого полягає в тому, що з нього можна вивести юридичні наслідки. Їх дії зумовлюються не лише вимогами певної правової системи, а й вимогами сумління [6, с. 101]. Тим самим у рішенні присяжних був присутнім певний суб'єктивний момент. Оскільки останній знаходить свій прояв у юридичному інституті, він неминуче повинен включати в себе юридичний аспект у формі певного рівня правосвідомості. Це не означає, що присяжні обов'язково повинні мати професійну юридичну освіту: просто вони, спираючись на свій життєвий досвід, повинні брати з нього правові аспекти й усвідомлювати правові наслідки своїх дій. У зв'язку з тим, що вердикт присяжних є наріжним каменем його винесення, відповідним рівнем їх правосвідомості, який завжди певною мірою відбиває стан правосвідомості всього суспільства, він є однією з основоположних вимог судового процесу, його первинним елементом.

В. Засулич пішла на замах, щоб привернути увагу до того, що студент Боголюбов був побитий різками за те, що не зняв капелюха перед градоначальником. Після цього й нижчі чини почали теж розправлятися з ув'язненими, які хоча б якимось чином їм колись не догодили. Це викликало обурення населення, яке після судової реформи 1864 р. прагнуло лише одного – законності. Покарання ж різками було не тільки варварським, а й незаконним актом. Під впливом таких настроїв суд присяжних, незважаючи на те, що замах було доведено й постраждалого тяжко поранено, виправдав підсудну. Ортодоксальні захисники державного устрою у виникненні такої колізії звинувачували головуючого А.Ф. Коні, який нібито не скористався своїми владними можливостями, щоб попередити подібний вердикт. З нашого погляду, А.Ф. Коні не заслуговує ні похвали, ні засудження, просто він був скрупульозним прихильником законності.

Якщо уважно вчитатися в резюме настановчої промови перед присяжними, то досить чітко впадає в око її загальна спрямованість, яку можна звести до такої думки: «Слід визнати вину в нанесені рани, але виявити милість до звинуваченої, дати полегкість» [3, с. 555, 565]. Що ж стосується впливу на присяжних, то така поведінка в очах європейської й російської громадськості була б дуже обурливою й нанесла б непоправимої шкоди головному принципу здійснюваної судової реформи – незалежності суддів.

Юридичну непослідовність вбачали не тільки фахівці, а й широкий загал. На шпальтах передових газет писалося: «Вирок присяжних, можливо, й неправильний юридично, але він відповідає моральному почуттю» [3, с. 577]. Від таких заяв лише один крок до так званої революційної доцільності при розгляді судових справ. А вихід був настільки ж простим теоретично, наскільки складним практично – вимога безумовного дотримання законності як владою, так і громадянами. Якби Трепов був покараний за свавілля, що відбулося 13 липня 1877 р., то не було б і замаху, що трапився 24 січня 1879 р. У свою чергу, навряд чи можна сумніватися, що виправдання юридично злочинної дії зробило свій внесок у стан правосвідомості екстремістськи спрямованих членів суспільства, що призвело до трагедії 1 березня 1881 р., коли був убитий імператор Олександр II, а замах, так би мовити, «в інтересах народу» вчинила вже ціла партія.

Аналіз розглянутої справи дає підстави зробити висновок, що в механізмі формування й реалізації правосвідомості діє своєрідний закон Грешема (закон грошового обігу, відповідно до якого «погані» гроші витісняють з обігу «хороші», високо цінові), коли неправова поведінка здатна витіснити поведінку правову; присутність хоча б небагатьох порушників закону підштовхує всіх останніх людей стати на такий же шлях. Щоб захистити права й гідність людини, не тільки ця більшість, а й кожен можновладець мають неодмінно (й без винятків) дотримуватися й вимагати від інших лише такої поведінки, яка є послідовним і непорушним утіленням законності. Під час Латинської війни, за свідченням Тіта Лівія, римський консул Тіт Мамлій засудив свого сина на смерть, коли той не виконав наказу [9, с. 134]. Приклад викликає суперечливі почуття, але він, на нашу думку, ілюструє той рівень правосвідомості, на засадах якого сформувалося римське право.

На одній з передач («Діловий світ. Тиждень») національного каналу УТ-1 депутат Верховної Ради кількох скликань, відомий юрист на запитання «Як здійснювати судову реформу?» відповів: «Треба, щоб політики домовилися, що вони чекають від судової системи й судової реформи». Думка досить суперечлива, навіть сумнівна. Якщо виходити з того, що ключові проблеми змін правосвідомості залежать від успіху судової реформи, то, мабуть, треба вести мову не про домовленість політиків, які неминуче обстоюватимуть інтереси тих, хто стоїть за ними, а й про те, чого бажають люди і як вони уявляють собі розв'язання проблем громадської злагоди правовими засобами, з обов'язковою умовою абсолютного усунення будь-якої неправової поведінки незалежно від статусу громадянина. Інакше запропонований метод розв'язання проблем (домовленість

політиків) не буде відрізнятися від відомого марксистського постулату, що право – це воля панівного класу, возведена в закон, тобто визначення, в якому закладено можливість громадських конфліктів з приводу права. Щодо цього не завадить пригадати, що в 1857 – 1864 рр., коли готувалася судова реформа в Росії, фахівці і громадськість мали можливість ознайомитися з десятками томів з варіантами судових статутів і з роздумами стосовно них [5, с. 1]. Саме ця обставина й перетворила судову реформу на реформу правосвідомості й обумовила її життєвість.

Як зазначав Гегель, гарантія того, що закони можуть бути розумними, а їх дотримання забезпеченим, полягає в дусі всього народу, саме в тій визначеності, згідно з якою народ має самоусвідомлення свого розуму; і в той же час також у відповідній цьому духу *дійсній організації як розвитку* зазначеного принципу (*розумності й дійсності закону*. – О.Н.) [2, с. 355]. Ведучи мову про *народ*, слід мати на увазі, що під ним часто мають на увазі агрегат приватних осіб, але в якості останнього він є *vulgus (натовпом)*, а не *populus (народом)*, бо такий його стан означає безправність, розпусту й нерозумність взагалі, що перетворює народ на аморфну і сліпу силу. Стосовно подібної ситуації єдиною метою держави є запобігання того, щоб народ існував не як *vulgus* і не досягав у такому стані влади. «Влада й будь-яка діяльність у державі ніколи не повинні виявляти себе й діяти в безформеному неорганічному вигляді, тобто за принципом множини й маси» [2, с. 362].

Якщо правосвідомість розглядати як єдність правосвідомості й дії, то когнітивним аспектом подолання зазначеної *безформності* буде орієнтація на Конституцію, сприйняття її як синтезу всього позитивного правового досвіду народу [5, с. 26]. Проблема ж інституціонального аспекту вирішується в першу чергу через діяльність судової гілки влади.

Специфіка механізму правосвідомості полягає в тому, що індивіди, керуючись власною оцінкою альтернативних перспектив розв'язання проблем буття, покладають на нього певні функції [4, с. 253]. Загальновизнаний схожий підхід випливає з такого бачення соціальних контактів людей, відповідно до якого ці контакти базуються на свободі і власному інтересі останніх. Керуючись цією ідеєю, лауреат Нобелівської премії Дж. Б'юкенен (молодший) розглядає державу як сукупність суб'єктів реалізації суспільної узгоди, які забезпечують соціальну взаємодію з вигодою для кожного з учасників узгоди, а не як для звичайних постачальників суспільних благ. Це жодним чином не заперечує впливу суспільства на індивіда; просто цей вплив розглядається через зміни в його цінностях, у внутрішньому потенціалі й заінтересованості в певних діях. При цьому під індивідами слід розуміти тих, хто вступає в переговори один з одним і врешті-решт досягає консенсусу щодо як індивідуальних прав, так і влади, відповідальної за захист і забезпечення цих прав [1, с. 63].

Головне, з чим пов'язана участь людей у громадських справах, є питання, як гідно жити й реалізувати свої життєві цінності. Тому основоположною проблемою функціонування будь-яких громадських інститутів є вирішення в правовій (тобто легітимній і визнаній суспільством) справедливій формі проблем *добробуту*. Якщо підходити до цієї проблеми із зазначених позицій, то для прояву глибинних суперечностей демократії може стати сформульований лауреатом Нобелівської премії К.-Дж. Ерроу принцип неможливості, що ґрунтується на парадоксі голосування. Його сутність полягає в тому, що голосування на підставі принципу більшості не забезпечує прояву переваг суспільства щодо кожної окремої особистості. Таку неможливість К.-Дж. Ерроу пояснює тим, що не існує демократичної соціальної функції добробуту, яка здійснює зв'язок між індивідуальними перевагами і громадським вибором, тобто процесом, за допомогою якого індивідуальне бачення трансформується в колективні рішення.

Справа в тому, що справедливий підхід до індивідуальних корисностей, згідно з В. Парето, базується на таких оцінних судженнях: а) сама особа найкраще оцінює свій добробут; б) суспільний добробут визначається добробутом окремих і не залежних один від одного індивідів; в) добробут окремих осіб у силу їх специфічних особливостей не можна порівнювати. З огляду на такий підхід до оцінки індивідуальних користостей індивідуальне бачення може трансформуватися в колективні рішення при одночасній відповідності таким основоположним вимогам:

– рішення може бути вибрано, якщо реалізується альтернатива, при якій поліпшується життя певних індивідів і не погіршується нічиє;

– людина вибудовує переваги незалежно від дій, які на даний момент вона не може здійснити;

– вибір має перехідний характер – від однієї альтернативи до іншої – й орієнтується на кращу з них;

– серед учасників колективного вибору не повинно бути індивіда, кожна перевага якого завжди превалює над перевагами всіх інших і стає обов'язковим елементом соціального порядку.

К.-Дж. Ерроу довів, що жодна соціальна схема добробуту не може відповідати всім зазначеним вимогам вибору одночасно, тобто універсального правила раціонального колективного вибору, яке відповідало б усім вимогам і могло бути легітимованим, не існує. Ця неможливість виявляє себе в ситуації зациклення, коли за певної структури індивідуальних переваг і прагнень до добробуту голосування може тривати нескінченно й не призводить до прийняття однозначного рішення.

Суперечливість вибору при здійсненні демократичних процедур голосування є одним із джерел ірраціональних аспектів правосвідомості. З урахуванням цього стає зрозуміліше, що об'єктивна реальність – це не лише предметно-практичний світ, а й сфера невидимих, але впливових відносин [7, с. 76], до яких можна віднести право. Правда, вибір може здійснитися лише за умови, якщо він буде провадитися диктаторськими засобами. Зрозуміло, такий підхід означає втрату ідеалів демократії й громадянського суверенітету. Щоб процес громадського вибору не зайшов у глухий кут, треба знайти прийнятну альтернативу. Але при цьому треба мати на увазі, що такий вибір – це сукупність альтернатив, з яких необхідно вибрати таку, яка задовольнить усіх. При незбіжності поглядів на добробут, при збільшенні числа альтернатив (понад 2-х) громадський вибір виявляється неможливим за визначенням.

Ось чому для подолання загрози ситуації зациклення, коли при виборі альтернатив неможлива заміна транзитивності квазітранзитивністю, тобто розв'язанням проблем обмеженою групою найбільш могутніх людей, можна запропонувати 2 способи. Першим є обмеження за допомогою правової системи множинності можливих варіантів чіткими критеріями як їх змісту, так і соціальної ефективності, наприклад, конституційним захистом права власності як основоположним постулатом будь-якої суспільно-правової ситуації. Другий шлях полягає в обмеженні також за допомогою права складу співтовариства, яке здійснює вибір альтернатив тими членами суспільства, чиї переваги й риси правосвідомості дають змогу здійснити колективний вибір. Такий підхід використовується на практиці, приміром, шляхом делегування повноважень виборців членові парламенту. Обидва шляхи різко знижують імовірність зациклення, але вони діяльнісно реальні при відповідних змінах суспільної й індивідуальної правосвідомості.

Розгляд специфіки реалізації правосвідомості в процесі правового регулювання підводить до висновку, що механізмом забезпечення відповідності правосвідомості соціально-правовим вимогам виступає процес правового виховання, проте не в

школярському його розумінні, а як система практичних заходів, завдяки яким дотримання норм права стає звичкою, органічною частиною свідомості індивідів взагалі. Спиратися таке виховання (з інституціональної точки зору) повинно на судову гілку влади, а із законодавчої – на закріплені законом принципи.

Список літератури: **1.** *Бьюкенен Дж., Бреннан Дж.* Причина правил: Пер. с англ. – СПб.: Эконом. шк., 2005. – 272 с. **2.** *Гегель.* Энциклопедия философских наук. – Т.3: Философия духа. – М.: Мысль, 1977. – 471 с. **3.** *Кони А.Ф.* Воспоминание о деле Веры Засулич // Кони А.Ф. Избранные произведения. – М.: Юрид. лит., 1956. – С. 497-702. **4.** *Максимов С.И.* Правовая реальность: Опыт философского осмысления. – Харьков: Право, 2002. – 328 с. **5.** *Немытина М.В.* Российский суд присяжных. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – 218 с. **6.** *Поппер К.* Логика научного исследования: Пер. с англ. – М.: Республика, 2005. – 447 с. **7.** *Селіванов В.* Раціональне та ірраціональне в пізнанні правової дійсності // Актуальні проблеми юридичної науки. – Вісн. Акад. прав. наук. – 2003. – № 2(33) – № 4(34). – С. 67-83. **8.** *Тодыка Ю.Н.* Конституционные основы формирования правовой культуры. – Харьков: Райдер, 2001. – 159 с. **9.** *Циппеліус Р.* Філософія права: Пер. з нім. – К.: Тандем, 2000. – 300 с.

Надійшла до редакції 07.12.2007 р.